

М.С. Исаев¹ , **Х. Тұрсұн^{1*}** , **Б.Қ. Байболов²**

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

²«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, Қазақстан, Түркістан қ.

*e-mail: tursunhazret@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚЫЛУЕТ ЖЕРАСТЫ МЕШІТТЕРІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ (жазба және археологиялық деректерде)

Мақала Қазақстандағы рухани жерасты мешіттерінің тарихы мен атқарған қызметтерін айқындауға арналған. Шақпақ ата, Үлкен Қылует, Шілдехана, Құмшық ата, Имам Марқозы, Бекет ата және т.б жерасты мешіттері туралы жазып қалдырған ортағасырлық саяхатшылар, шежірешілер мен түрік, орыс ғалымдары және отандық, шетелдік зерттеушілер еңбектері, сондай-ақ, архив құжаттары дереккөз ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында қазақ жеріндегі IX–XX ғасырларда салынып, қызмет атқарған жерасты мешіттері туралы жазба және археологиялық деректер талданып, сарапталады. Зерттеу нысанын анықтауда тарихи деректер мен тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, болжам жасау, талдау тәсілдері қолданылды.

Қазақстандағы жерасты мешіттері түркі халықтары арасында сопылықтың кеңінен және табыспен таралуына жағдай жасаған негізгі орталықтар болғандығы анықталды. Жерасты мешіттерінде мешіт, ғар, асхана, тахаратхана, құжыра, шаруашылық бөлмелерінің болуы діни құрылыс орнының қандай қызмет атқарғандығын айқындай түсуімізге мүмкіндік берді. Сондай-ақ, жерасты мешіттеріндегі адамның рухани тазаруы мен жетілуіне арналған бөлмелерінің қызметі сипатталды.

Мақаладағы ғылыми нәтижелер тарихи танымымызды толықтырып, өскелең ұрпаққа халқымыздың діни-рухани тарихын танытатын болады. Сонымен қатар, еліміздегі діни-рухани туризмді дамыту бағытында пайдалануға болады.

Түйін сөздер: Жерасты мешіттері, Қылует, Сопылық, Жазба және археологиялық деректер, тарихнама, ислам діні.

M. Issayev¹, Kh. Tursun^{1*}, B. Baybolov²

¹International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yesevi, Kazakhstan, Turkistan

²Azret Sultan state historical and cultural museum, Kazakhstan, Turkistan

*e-mail: tursunhazret@mail.ru

History and functions of underground spiritual mosques in Kazakhstan (in written and archaeological sources)

The article is devoted to the history and functions of underground spiritual mosques in Kazakhstan. The sources are the works of medieval travelers, chroniclers and Turkish, Russian scientists, domestic and foreign researchers, as well as archival documents written about Shakpak Ata, Ulken Kyluet, Shildekhan, Kumshik Ata, Imam Markozy, Beket Ata and other underground mosques. The study analyzes the records and archaeological data on underground mosques built and functioning in the 9th – 20th centuries on the Kazakh land. To determine the object of research, methods of comparison, forecasting, analysis were used, aimed at disclosing the content of historical data and formulated facts. The scientific results of the article will supplement our historical knowledge and reveal the religious and spiritual history of our people to the younger generation.

It is established that underground mosques in Kazakhstan were the main centers that contributed to the widespread and successful spread of Sufism among the Turkic peoples. The presence of mosques, garris, canteens, takharathans, huzhras, and utility rooms in underground mosques allowed us to determine which type of activity corresponds to a religious building. The activity of rooms in underground mosques dedicated to spiritual purification and human perfection was also described.

The scientific results in the article will complement our historical knowledge and show the younger generation the religious and spiritual history of our people. It can also be used in the direction of the development of religious and spiritual tourism in the country.

Key words: Underground mosques, Kilyuet, Sufism, Holy Scripture and archaeological data, historiography, Islam.

М. Исаев¹, Х. Турсун^{1*}, Б. Байболов²

¹Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави, Казахстан, г.Туркестан

²Государственный историко-культурный заповедник-музей «Азрет Султан», Казахстан, г.Туркестан

*e-mail: tursunhazret@mail.ru

История и деятельность духовных подземных мечетей Казахстана (на основе древних рукописей и археологических данных)

Статья посвящена истории и деятельности духовных подземных мечетей Казахстана. В качестве источников рассматриваются труды, а также архивные документы средневековых путешественников, летописцев, турецких, русских ученых и отечественных, зарубежных исследователей о подземных мечетях Шакпак ата, Улкен Кылуе, Шильдехана, Кумшык ата, имама Маркозы, Бекет ата и др. В ходе исследования были проанализированы письменные и археологические данные о подземных мечетях построенных и функционирующих на казахской земле в IX–XX веках. При исследовании использовались методы сравнения, прогнозирования, анализа, направленные на раскрытие содержания исторических данных и сформулированных фактов.

Установлено, что подземные мечети в Казахстане являлись основными центрами, способствовавшими широкому и успешному распространению суфизма среди тюркских народов. Наличие в подземных мечетях мечети, гари, столовой, тахаратханы, хужры, хозяйственных помещений позволило нам определить, какой вид деятельности соответствует религиозному сооружению. Также была описана деятельность комнат в подземных мечетях, посвященных духовному очищению и совершенству человека.

Научные результаты статьи дополняя наши исторические знания, раскрывают подрастающему поколению религиозно-духовную историю нашего народа. Также их можно использовать в направлении развития религиозно-духовного туризма в стране.

Ключевые слова: Подземные мечети, Хильвет, суфизм, Священное Писание и археологические данные, историография, ислам.

Кіріспе

Ислам дінінің қазақ даласына тарала бастауымен алғашқы мешіттер салынып, іргетасы қалана бастады. Жергілікті жердің табиғатына, халықтың тұрмыс тіршілігі мен өмір салтына байланысты мешіттер қала іші мен оның сыртына, жарқабақтарға, жерастына салынды. Қазақстан территориясындағы жерасты мешіттерінің ең ертесі IX ғасырда салынған Шакпак Ата мешіті болса, аталған тізімді Улкен Қылуе, Кіші Қылуе, Әулие Құмшық ата, Шилдехана, Шәмет ишан, Сұлтан үпі, Шопан ата, Бекет ата, Имам Марғузи, Қараман ата және т.б. мешіттер тізімі толықтыра түседі.

Жерасты мешіті мағынасында қолданылып жүрген «Қылуе» ұғымы ғылыми әдебиеттерде X ғасырдан бастап кездесе бастайды. «Қылуе» сөзі арабша «Халуәтун» – жалғыз, жеке өмір сүруге ұмтылу деген сөзден шыққан. Түркімен тілінде «Қылуе» – «құпия» деген мағына беретіндігін С.М.Давыдов өзінің «Суфизм в Туркмении» деген еңбегінде жазады. «Қылуе» ұғымы суфизмнің бір саласы ретінде X ғасырдан бастап түркі тілдес халықтар арасында пайда болып, XIV ғасырға дейін Таяу шығыс пен бүкіл мұсылман әлеміне кең етек жайғандығы жазылады (Тұяқбаев, 2000: 41).

Қылуе жерасты мешіттері Қазақстанның оңтүстігі мен батысында кең етек жайып, XX ғасырдың ортасына дейін үздіксіз қызмет атқарғандығы туралы аңыз-әңгімелерден, ғылыми әдебиеттер мен жаһан жиһанкездерінің естеліктерінен, тарихи деректерден, археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерінен аңғаруға болады.

Жалпы ортағасырлық Қазақстан қалаларындағы үлкенді-кішілі әртүрлі мешіттер туралы жазба деректер X–XIII ғасырларда өмір сүрген саяхатшы, тарихшы ибн Хордадбек («Китаб әл-масалик уа-л мамалик» – Жолдар мен мемлекеттер туралы), «л-Мақдиси («Ахсан ат-тақасим уа мағрифат әл-ақалим» – «Аймақтар жөнінде мағлұмат беретін таңдаулы тарау»), әл-Идриси («Китаб нузһат әл-муштақ фи ихтирак әл-афақ» – «Шаршағанның көңіл көтеруі мен (әлем) өлкелеріне саяхат») еңбектерінде және Мәулана Сафи ад-дин Орын Қойлақының қаламынан туындаған «Насабнама» қолжазба шежіресінде (Safiyuddin, 1996) кездеседі.

Қазақстандағы жер асты мешіттері туралы Орта Азиялық зерттеушілермен қатар, Ресейлік ғалымдар да қызығушылық танытады. «Қылуе» жер асты мешіті туралы П.Рычков, А.Алексеев, А.Дюгамель, Э.Эверсман, П. Пашино, В.Бартольд, А.Бернштам, В.А.Гордлевский

еңбектерінде мәліметтер мен талдаулар кездеседі.

Жерасты мешіттеріне жүргізілген археологиялық зерттеу кеңестік кезеңде басталып, тәуелсіздік алғаннан кейін де жалғасын тапты. М.Массон, Б.Засыпкин, К.Шахурин, В.Левина, Н.Немцева, Г.Пацевич, Т.Сенигова, К.Байпаков, Е.Смағұлов, М.Тұяқбаев және т.б Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен оның маңындағы Үлкен Қылует, Кіші Қылует, Әулие Құмшық ата жерасты мешіттеріне археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, олардың құрылысы, бөлмелері мен қалыптасу тарихына өзіндік ойларын ортаға салады.

Жоғарыда аталған ғылыми зерттеулермен қатар, басқа сопылық ілімдегі «қылуетке түсу» дәстүрі туралы Фуат Көпрүлү, Ә.Дербісәлі, Д.Кенжетай, Ғ.Көшенова өз көзқарастарын білдіреді.

Г.Кановец, Ф.Ромагоса, А.Бланко, Г.Престли «Грекиядағы ортодокстық христиан діни жерасты ғимараттары» (Canoves, Romagosa, Blanco, & Priestley, 2012:282-298) және М.Терзидоу, С.Скарлес, М.Сондерс (Terzidou, Scarles, & Saunders, 2018:54-65) жерасты діни ғимараттар мен рухани орындар туризмін дамыту туралы зерттеулер жүргізу барысында ішінара жерасты мешіттерінің тарихына қатысты ойлар өрбітеді.

Осы мақалада жоғарыда көрсетілген тарихнамалық еңбектердегі жерасты мешіттерінің тарихы мен қызметі туралы жазба және археологиялық деректерге талдау жасайтын боламыз.

Материалдар мен әдістер

Қазақстандағы рухани жерасты мешіттерінің тарихы, олардың атқарған қызметі туралы осы кезге дейін арнайы зерттеулер жүргізілген емес. Дегенмен, еліміздің мәдени-рухани өмірінде олардың атқарған рөлі орасан зор. Ортағасырлық қалалар, сәулет өнері тұрғысында жазылған еңбектерде жерасты мешіттері назардан тыс қалып келді.

Сондықтан, қазақ жеріндегі ІХ-XX ғасырларда салынып, қызмет атқарған жерасты мешіттерінің тарихы мен қызметі жайындағы жазба және археологиялық деректерді талдау, сараптау, зерттеу мәселелерін анықтау осы мақаланың негізгі мақсаты болды.

Рухани жерасты мешіттерінің тарихы мен жалпы қызметін анықтауға байланысты тұжырымдардың әртүрлі болуы, олардың салынуының дүниетанымдық негіздерін талдай түсуді қажет етеді. Жерасты мешіттерінің та-

рихы мен атқарған қызметін анықтау аталған құрылыстардың типологиялық функциясын дәл қорытындылауға мүмкүндік береді.

Мақалада зерттеу нысанын дереккөздердің мазмұндық ерекшеліктеріне сай талдау мен бағалаудың өзіндік тәсілдері таңдап алынды. Жерасты мешіттерінің қызметі мен тарихына қатысты деректер мәліметтерін, ғылыми тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, болжамдау, талдау тәсілдеріне басымдық берілді.

Нәтижелер және талқылаулар

Қожа Ахмет Ясауи өмір сүрген ХІІ ғасыр тұсында сопылық ілім қарапайым халық қана емес ірі дін өкілдері мен билеуші топ өкілдері де мойындаған, ислам дінінің түркі халықтары арасында таралуы мен орнығуына үлкен әсер етті. Дегенмен, пайғамбарлық уаһи болғанға дейін Мұхаммед (с.ә.у.) жеке үңгірде жиі-жиі оқшауланғандығын да атап өткен жөн. Ясауи тарихындағы қылует рәсімі туралы Ф.Көпрүлү 1914 жылы жазған «Шура меджмуасы» атты мақаласында былай жазады: «Қылует қалаған адам халықтың жаманшылығынан қорғану үшін емес, өз жаманшылығынан қорғану үшін бұл әрекетті таңдап алдым деп ойлауы керек. Өйткені керісінше болған жағдайда өркөкіректік пен тәкапарлыққа жол береді» (Köprülü, 1984:19). Қылуеттің ұстаз ұйғарымымен және оның бақылауында өтетін Ясауи тариқаты әдебіндегі ерекше әдістердің бірі екені баяндалады. «Қылует қырық күнге созылатын, күні-түні ұйқы мен тамақтан шектеліп, тәкбір, истиғфар оқылып, Аллаға құлшылықпен өтетін ғибадат мерзімі ретінде сипатталады. Әзірет Сұлтан қабіріне сопылар, қажылар үнемі зиярат етсе де, жылда бір рет зұлхиджа айының алдында үлкен рәсімді түрде қылуетханаға кіреді» (Тұяқбаев, 2009:5). 1866 жылы Түркістанға келген орыс саяхатшысы П.Пашиноның (Пашино, 1868:63-72) саяхатнамасында Ахмет Ясауи мешітінде әлі күнге зікір салу жиындары болатындығына байланысты берген дерегі де жерасты мешіттерімен байланысты болып келеді.

Қожа Ахмет Ясауидің шәкірті әрі туысы Мәулана Сафи ад-дин Орын Қойлақының қаламынан туындаған «Насабнама» қолжазба шежіресінде Ахмет Ясауидің әкесі Ибраһим шайықтыңөзіотызғажуық«Қылует»мешіттеріне шәкірт баулығындығы айтылады. Ал, Қожа Ахмет Ясауидің өзі елуден аса «Қылует» жұмысына басшылық жасап, төл шәкірттерін шартарапқа

діни білім беру үшін жіберіп отырғандығы айтылады. Сонымен бірге, аталмыш қолжазбада Садыр шайықтың баласы Данышпан Зарнұки (Қожа Ахмет Ясауидің шәкірті) «Түркістанда қырық жыл қылуат мешітінде қызмет етіп, ұстазы Қожа Ахмет Ясауи оны Отырарға жіберіп, онда қырық жыл қылуат мешіттерін басқарып, жетпіс жыл Қызырмен сұхбатта болғандығын және Отырарда жерленгендігі» (Safiyuddin, 1996a:2) айтылады.

Атақты шығыстанушы В.В.Бартольд (Бартольд, 1963:284) араб, парсы дүниесінің бірқатар тарихшы, шежіреші, саяхатшыларының еңбектеріне сүйене отырып, қазіргі Оңтүстік Қазақстан өңірі ежелгі қалаларының тарихын сөз еткенде ондағы мешіттер туралы да айтады. Ол мешіттердің жұртты имандылыққа ұйытқанын атап өтеді.

Орыс орменталисі В.А.Гордлевскийдің (Гордлевский, 1962: 5) «Концепции истории Туркестанского святилища» еңбегінде Қожа Ахмет Ясауи алпыс үш жастан кейін өмір сүрген «Қылуат» мешітінің қонақ үйлері мен жылқы байлайтын ат қоралары да болғандығы жайлы мәлімет келтірген. Сонымен бірге, В.А.Гордлевский 1929 жылы Түркістанда болған сапарында тұрғылықты халықтан естіген дерегіне сүйенсек, қысқы шілде (25 желтоқсан – 5 ақпан аралығы) кезінде Түркістанға Орта Азия мен Кавказдан жиырма бес мыңдай адам жыл сайын жиналып, қылуатке түсетін болған. Қылуатте қырық күн болып, зікір салып құлшылық амалдарын өткізген. Жергілікті халық сопыларға асу тасығандығын жазып қалдырған.

М.Тұяқбаев «Түркістан сырлары» кітабында түрлі деңгейде «Қылуат» мешіттерінің міндетін атқарған «Кіші Қылуат», «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіті құрылыстарының қалдығы осы күнге дейін сақталғандығын, соңғы жылдары «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіттері қайта қалпына келтіргендігін, «Кіші Қылуат», «Үлкен Қылуат» сияқты тарихи орындардың 1942 жылы бұзылып, кірпіштері Түркістан қаласындағы май зауытын салуға жұмсалғандығын жазады (Тұяқбаев, 2000a: 42).

Ортағасырға тиесілі «Үлкен Қылуат» жерасты мешіті кешен ретінде ерекше рухани тәрбиелік мәнге ие. Он сегіз бөлмеден тұрады. Кешенде күн кешуге және құлшылық ғибадатын атқаруға қолайлы жағдай жан-жақты қарастырылған. Қылуатте Қожа Ахмет Ясауи салдырған бір адамдық «Ғар» бөлмесіне қоса

«Мешіт» бөлмесі, «Жамағатхана» бөлмесі, «Шаруашылық» бөлмесі, «Құжыра» бөлмелері, ыстық су дайындайтын, «Тахаратхана» бөлмелері қарастырылған. Қылуат мешітіне жүргізілген археологиялық қазбалардың есебіне сүйенсек, II Дүниежүзілік соғысы жылдарынан кейін қылуат жерасты мешітіне бірнеше археологиялық зерттеулер жүргізілген.

«Қылуат» мешітіне 1972–1973 жж. археолог Т.Н.Сениговаға қазба жұмысын жүргізуді тапсырылды. Т.Н. Сенигова 1942 жылы бұзылып алынған қабырғаларының ізін табу мақсатында археологиялық барлауды – траншеялық әдіспен жүргізді. Қазба нәтижесінде табылған керамикалық және стратиграфиялық материалдарға сүйене отырып, бұл құрылыстың салыну мерзімін XV-XVI ғғ. деп анықтайды. Алайда, Т.Н.Сенигова «Қылуат» мешітінің ең көне бөлігі деп есептелетін жерастындағы «Ғар» бөлмесінің іші-сыртына стратиграфиялық зерттеу жүргізбегендігін, осының салдарынан алып кешеннің салыну уақытын анықтауда қателік жібергенін кейінгі зерттеуші археологтар Е.Смағұлов, Қ.Итенов, М.Тұяқбаевтар анықтады («Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музей қоры). Нәтижесінде, археолог М.Тұяқбаев «Қожа Ахмет Ясауи өмір сүрген «Ғар» бөлмесінің ерекшелігі «балх» әдісімен қаланған төрт қырлы күмбезбен жабылған. Қабырғаларының ұзындығы 135x135 см., биіктігі 175 см. Құрылыс 25x25 см кірпіштерден бір жарым қатар қалыңдықпен қалаған, жер бетінен 4–4,5 метр тереңдіктегі аса ылғалды бөлме. Қабырғаның екі шетінде май шам қоятын орын да қарастырылғандығын жазған.

«Ғар» сияқты жеке адамның өмір сүруіне арналған бөлмелер Түркістандағы Қарнақ елді мекенінде, Сайрам мешіт құрылысында, Маңғыстау өңіріндегі Шопан ата мешіті, Бекет ата мешіті, Шақпақ ата мешіті, Сұлтан Үпі мешіті, Бұхарадағы Бахаудин құрылыс кешенінде, Пскент ауданындағы «Янтақ» селосында, Самарқандағы Шахи Зинда құрылысында, Ташкенттегі Зайнутдин – баба кесенесінде және Құсам инбАббас кесенесінде кездеседі.

Литвинский Солтүстік Хорасан мен Мавераннахрда кең таралған исламға дейінгі от храмдарынан Орталық Азияның орталық кесенесінің генезисін шығарады. Сонымен бірге, кесенелер, егер олардың архитектуралық, әлеуметтік және идеологиялық аспектілерінің кешенінде зерттелсе, тұжырымдамалық жаңа құбылысты білдіретінін атап өтті (Baitenov, Tuayakayeva, Abdrassilova, 2019: 80-93). Ерте

орталық кесенелердің генезисі зороастриялық от храмдарынан басталады деген пікірді Манковская да (Манковская, 1962) қолдайды. Ислам дінінен басқа буддизм, манихейлік сынды діндердегі жерасты діни-рухани орындары бар екендігі белгілі. Қазақстан территориясында таралған жерасты мешіттерінің құрылысында да жоғарыда аталған ұқсастықтарды анықтау арнайы зерттеуді қажет етеді.

Мәулана Сафи ад-дин Орын Қойлақының «Насабнама» еңбегінде мұндай мешіттер Отырарда және Сырдың батыс бетіндегі Зернұқ (Уәсидыс) қаласында да болғандығы айтылған. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Мешіт бөлмесінен 50–60 метр жерде де Кіші қылуат жерасты мешітінің орны сақталған. Құрылысты 1960 жылы археолог Г.И.Пацевич (Пацевич, 1960:30-33) алғашқы болып зерттеді. Құрылыс төртбұрышты кірпішпен қаланып, жартылай жер астында орналасқан. Кішкене күмбезді, жамағатхана, тахаратхана бөлмелерімен қоса «Ғар» бөлмесі бар. Ғардың көлемі: 3x3 м., құрылыстың жалпы қабырғасының биіктігі 4 м.

1972 жылы «Кіші қылуат» жерасты мешітін археолог Т.Н.Сенигова (Сенигова, 1977: 46-58) тұрғылықты халықтың айтуынша және Е.И.Пацевичтің жазған есебі негізінде зерттеп, ғылыми мақала жариялады. 1997–2001 жж. археолог М.Тұяқбаев бастаған «Түркістан археологиялық экспедициясы» Кіші қылуат жерасты мешітін қайта қазып, зерттеу жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде «Кіші қылуат» жерасты мешіті де 1942 жылы бұзылып, кірпіштері май заводын салуға жұмсалғандығын растады. Түркістан өңіріндегі Құмшық ата мешіті, Шілдехана мешіті және Қарнақтағы Шәмет ишан мешіті, Шобанақ елді мекенінде орналасқан Имам Марғозы жерасты мешіттерінде де осы үрдіс жалғасқандығын (Тұяқбаев, 2000в: 42) атап өтті.

Мәулана Сафи ад-дин Орын Қойлақының «Насабнама» еңбегінде де қылуатке адамдар жазғы шілде және қысқы шілдеде түсіп, онда қырық күн діни білімін жетілдіріп, қырық бірінші күн шығатындығы жазылған. Осындай діни үрдіс өткізетін жерасты мешітінің бірі Күлтөбе қалашығының маңында орналасқан Құмшық ата мешіті. Жерасты мешіті Х-ХІІ ғғ. салынған археологиялық ескерткіші болып табылады. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен оңтүстікке қарай 1 км жуық жерде ашық далада орналасқан. Сопылардың діни рәсімдер өткізуіне арналған. Мешіт екі бөлмелі, ұзынша келген (он метрге жуық) ені тар дәлізді, шыға берісінде

есігі бар үңгір құрылыс. Шикі кірпішпен қаланған. Түкпіріндегі бөлменің көлемі 2x2 м жуық, биіктігі 1,6 м, төбесі шатырлы күмбезбен көмкерілген. Оған іргелес диаметрі 2,5 м және биіктігі 2 м шамасында дөңгелек пошымды үй күмбезделіп жабылған. Дәлізі иірлі келген, негізгі құрылыс күйдірілген кірпіштен қаланған, күмбезбен көмкерілген. Төбенің орта деңгейінен құдық тәріздес, диаметрі 1 м шамасында, дәлізге жарық түсетін ойық жасалған. Жерасты мешітке кіретін есік қирап қалғандықтан, баспалдақтың сатылары анықталмаған. Мешіт пен дәліздің қабырғасы шаршы пішінді күйдірілген кірпішпен өрілген. Бөлме қабырғаларында шырағдан қоюға арналған шағын қуыстар қарастырылған. Құрылыстың ішкі құрылымы сыланбаған. Жерасты мешіті Х-ХІІ ғғ. өмір сүрген әулие Құмшық ата атымен байланысты айтылады. Зерттеулер мешітті ХІІ ғ. бастап, халық жиналып, діни уағыздар рәсімі өтетін орын болғандығын растайды. Сонымен қатар, ел аузындағы аңызға сүйенсек – Қожа Ахмет Ясауи өзі де жер асты жолы арқылы «Әулие Құмшық ата» мешітіне барып мінәжәт етіп отырған. Олай болса, Х-ХІ ғғ. Құмшық ата жерасты мешітінің «Ғар» бөлмесінде сопылар өмір сүріп, олардың шәкірттері «Шілдехана» бөлмесінде жиылып зікір салып, сопылық әдет-ғұрыптар жүргізген деуге толық негіз бар (Сенигова, 1976:105–106).

Құмшық ата жерасты мешітіне 1973–1974 жж. Қазақ КСР Мәдениет министрлігі мен Ғылым Академиясының жанынан құрылған Тарих, археология және этнография институты бірлесіп экспедиция өткізді. Экспедиция жұмысын археолог Т.Н.Сенигова жүргізді. 1985 жылы Құмшық ата жерасты мешітіне жөндеу жұмыстары жүргізілді. Құмшық ата мешіті 2013 жылы толық қайта қалпына келтіріліп, ішкі жағы консервацияланып үсті топырақ үйіндісімен жабылды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен солтүстік-батысқа қарай 12 м жерде орналасқан жерасты нысанының бірі – Шілдехана жерасты мешіті. Онда сопылар қырық күн шілдеде діни әдет-ғұрыптар өткізетін орын болған. Шілдехана құрылысы ХІV-ХV ғғ. салынған деп есептеледі. Уақыт өте келе, қирап көміліп қалған ескерткішке 1958 жылы археолог ғалым Н.Б.Немцева (Немцева, 1961: 92-95) археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

Шілдехана жерасты мешітінің тек төрт қабырғасымен кіреберіс дәлізі ғана сақталған. Жерасты мешітінің басқа да бөлмелері болған болуы тиіс деген жорамал жасауға болады.

Түркістан қаласынан 40 шақырым жерде орналасқан XIX ғасырда бой көтерген Шәмет ишан жерасты мешіті бар. Мешітте үлкен құлшылық, кіші құлшылық бөлмесі, қылуат, ғар бөлмесі, шаруашылық бөлмесі бөлмесі қарастырылған. Мешіт күйдірілген кірпіштен салынған. Аталған мешіт Түркістан аумағында орналасқан қылуат жерасты мешіттердің соңғы үлгілерінің бірі болып табылады. Мешітте сопылардың қырық күн шілдеде діни әдет-ғұрыптар өткізуіне барлық жағдайы жасалған. Мешіт екі күмбезбен көмкерілген. Ондағы ағаш бағаналар тіреуіш қызметтерін атқарған. Мешітке қосымша айван бөлмесі қосылған (Константинова, 1950:194–198). Мешіттің жанынан медресе құрылып, онда ондаған мүридтер білім алған. Яғни, Қарнақ медресесінде XIX-XX ғасырда Шортанбай Қанайұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Балмағамбет Балқыбайұлы, Молда Мұса Байзақұлы т.б. қазақ зиялылары білім алған деген деректер бар. Мешіттегі медреселер XX ғасырдың II-ші жартысына дейін жұмыс істегендігін көнекөз қариялар жазып қалдырған.

«Көк тонды-ата» деп аталған XIX ғасырға тән архитектуралық ескерткіш Түркістан оазисіне қарасты Шобанақ елді мекенінде орналасқан. Шын есімі – Имам Марғозы. Бұл жерасты мешіті туралы деректер өте аз сақталған.

Маңғыстау өңіріндегі жерасты ғимараттарының біршамасы Бекет ата атымен байланысты. «Мұнда Қазақстандағы ең көп ескерткіштер мен ғибадат орындары орналасқан» (Koshim, Sergeyeva, Saparov, Berdibayeva, & Assylbekova, 2020:33-41). 1820-1821 жылдары Маңғыстау өңірін зерттеген орыс ғалымы Э.Эверсман (Эверсман, 1850:8, 296) өз еңбегінде: «Үстіртте таудан қашалып жасалған ғимараттар көптеп кездеседі. Бекет төрт жерден қашап жасаған. Біріншісі – Маңғыстауда, екіншісі – Ескі Бейнеуде болса, үшіншісі – Жем өзенінің бойынан салынған, соңғысы – Баялыда», – деп жазады.

Зерттеуші Кабидолла Сыдиықұлы 1885 жылы жарық көрген «Русский архив» жинағын қарастыра келе, аталған еңбектен мынадай үзінді келтіреді: «Ақбор төбенің бетінде қасқыр үңгіріндей жер бар екенін, оның ішіне бір адам зорға сиып кіретінін, биіктігі тек кісі бойындай ғана киіз үй пішіндес» екенін еңбегінде тайға таңба басқандай жазады» (Сыдиықұлы К., 2002:

24]. Бұл сопылық ілімдегі «қылуат» дәстүрінің анық белгісі екендігі байқалады. Түркістандағы Кіші Қылуат (Шілдехана) жерасты мешітінің де күмбез пішіндес құрылысы бар деген салыстыру жасауға болады. Маңғыстаудағы жерасты мешіттері туралы жазба және археологиялық деректер аз, дегенмен халық ауызындағы аңыз-әңгімелер көптеп саналады. Сондықтан, аталған өңірдегі жерасты мешіттері туралы тарихи және ауызша деректер салыстыра қарастылуы қажет.

Қорытынды

Қорыта келе, Қазақстандағы рухани жерасты мешіттері ғалымдар тарапынан әртүрлі деңгейде зерттелді дей аламыз. Жоғарыда аталған еңбектерде кейбір ғалымдар тек мағлұмат берумен тоқталып, кейбірі жерасты мешіттерін кеңінен зерттеуге талпыныстар жасайды. Ал, енді кейбірі сопылық ілімдегі «қылуат дәстүрі» мәселесінің тек бір ғана бөлігін қарастырады. Кейбірі жерасты мешіттерін археологиялық қатпарын ғылыми айналымға шығарып, халыққа танытуды мақсат тұтады. Қысқаша айтқанда, мәселенің қандайда бір мақсатта зерттелуіне қарамастан бұл зерттеулерге жерасты мешіттері туралы зерттеулердің дамуы үшін маңызды қадамдар ретінде баға беруге болады. Қазақстандағы рухани жерасты мешіттері өз кезеңі мен одан ерте кезеңдегі барлық сипаттарға ие. Мұнда түркі-ислам ата дәстүрі мен иран сәулет өнерінің синтезі бар.

Қазақстандағы жерасты мешіттері түркі халықтары арасында сопылықтың кеңінен және табыспен таралуына жағдай жасаған негізгі орталықтар болса, оның осылайша кеңінен таралуында да өзіндік ықпалы болды дей аламыз.

Еліміздегі жерасты мешіттерінің арнайы тізбегі мен картасы жасалып, туристік бағытқа енгізу кезек күттірмейтін жұмыстардың қатарында тұр. Бұл туралы ғалымдар тарапынан ұсынылған жаңалықтарды жүйелеу тарихи таңымды толықтырады және жаңалайды.

Ғылыми зерттеу жұмыстары Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі қаржыладыратын «BR10164268 Қазақстандағы рухани жерасты мешіттерінің тарихы және «Қылуат» жерасты мешітін музейлендіру» гранттық жобасы аясында жүргізіліп, жариялауға ұсынылды

Әдебиеттер

- Тұяқбаев М. (2000) «Түркістан сырлары». Алматы: Атамұра.
- Safiyuddin Mevlana. (1996). Neseþ-nâme Tercümesi, Haz. Kemal Eraslan. İstanbul: Yesevî Yayıncılık.
- Cánoves G., Romagosa F., Blanco A., & Priestley G.K. (2012) Religious tourism and sacred places in Spain: old practices, new forms of tourism. *International Journal of Tourism Anthropology*, 2(4), 282–298.
- Terzidou M., Scarles C., & Saunders M.N. (2018). The complexities of religious tourism motivations: Sacred places, vows and visions 2018. *Annals of Tourism Research*, 70, 54–65.
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 1984.
- Тұяқбаев М. (2009) Қылует. Түркістан: «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы қоры.
- Пашино П.И. (1868). Туркестанский край в 1866 г. Санкт-Петербург, с. 63 – 72
- Бартольд В.В. (1963). В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Москва: Восточная литература. 284 с.
- Гордлевский.В.А. (1962). Избранные сочинения. История и культура. Москва: Восточная литература. Т. I. II. III.
- «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музей қоры. Ф.5, д.4. о.11, л.6
- Baitenov E., Tuyakayeva A., Abdrassilova G. (2019). Medieval mausoleums of Kazakhstan: Genesis, architectural features, major centres // *Frontiers of Architectural Research*. №8, 80-93 p.
- Маньковская.Л.Ю. (1962.) К изучению приемов среднеазиатского зодчества конца XIV в. (Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави) ИЗУ, вып. 1.
- Пацевич Г. И. Отчет о научно-исследовательских работах и археологических раскопках 1960 г. в районе архитектурного комплекса Ходжи Ахмеда Ясеви в г. Туркестане. Архив Республиканской научно-реставрационной производственной мастерской Министерства культуры КазССР №3, с. 30-33
- Сенигова Т. Н. (1977). Культурные сооружения около мавзолея Ходжа Ахмеда Ясеви. Археологические исследования в Отраре. Алматы: с. 46 – 58;
- Сенигова Т.Н. (1976). «Уникальное культовое сооружение АулиеКумчик-ата в районе г. Туркестана» Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата: 105–106.
- Немцева Н.Б. (1961). Археологические раскопки у комплекса Ходжа Ахмеда Ясеви (1958). «Известия АН Казахской ССР», серия экономики, философии и права, В. 1(15). с. 92- 95.
- Константинова В.В. (1950). Мечети села Атабай. Известия АН КазССР. №4. С.194-198.
- Koshim A.G., Sergeyeva A.M., Saparov K.T., Berdibayeva S.K., & Assylbekova A.A. (2020). Underground mosques of Mangystau as the objects of religious tourism. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 34(1), 33–41.
- Эверсман, Э. (1840-1850). Естественная история Оренбургского края / пер. В.И. Даля. В 3 ч. Ч. 1-2. Оренбург; Казань: В Тип. Штаба Отдельного Оренбургского Корпуса; В Тип. Императорского Казанского Университета, Ч. 1: 12, IV, 9 с. Ч.2: 8, 296 с.
- Сыдыкұлы Қ. (2002). Бекет Ата – 260. Алматы: Атамекен» баспасы, 240 б.

References

- Tuyakbaev M. (2000) «Turkistan syrлары» [«Secrets of Turkestan»]. Almaty: Atamura.
- Safiyuddin Mevlana. (1996). Neseþ-nâme Tercümesi [Urine-translation of the name], Haz. Kemal Eraslan, İstanbul: Yesevî Yayıncılık.
- Cánoves G., Romagosa F., Blanco A., & Priestley G.K. (2012) Religious tourism and sacred places in Spain: old practices, new forms of tourism. *International Journal of Tourism Anthropology*, 2(4), 282–298.
- Terzidou M., Scarles C., & Saunders M.N. (2018). The complexities of religious tourism motivations: Sacred places, vows and visions 2018. *Annals of Tourism Research*, 70, 54–65.
- Köprülü, M. Fuad. (1984) *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* [The First Sufis in Turkish Literature].
- Tuyakbaev M. (2009) *Kyluet* [Kyluet]. Turkistan: «Aziret Sultan» memlekettik tarihi-madeni koryk-murazhajy kory.
- Pashino P.I. (1868). *Turkestanskij kraj v 1866 g.* [Turkestan region in 1866]. SPb, s. 63-72.
- Bartol'd V.V. (1963). *Turkestan v epohu mongol'skogo nashestviya* [Turkestan in the era of the Mongol invasion], Moskva: Vostochnaya literatura. 284 s.
- Gordlevskij.V.A. (1962). *Izbrannye sochineniya. Istoriya i kul'tura* [Selected writings. History and culture] . Moskva: Vostochnaya literatura. T. I. II. III.
- «Aziret Sultan» memlekettik tarihi-madeni koryk-muzej kory [State historical and Cultural Reserve-Museum fund” Hazret Sultan”]. F.5, d.4. o.11, l.6.
- Baitenov E., Tuyakayeva A., Abdrassilova G. (2019). Medieval mausoleums of Kazakhstan: Genesis, architectural features, major centres // *Frontiers of Architectural Research*. №8, 80-93 p.
- Man'kovskaya L.Yu. (1962.) *K izucheniyu priemov sredneaziatskogo zodchestva konca XIV v.* [To study the techniques of Central Asian architecture of the late XIV century]. (Mavzolej Hodzha Ahmeda Yasavi). IZU, Vyp. 1.
- Pacevich G. I. *Otchet o nauchno-issledovatel'skih rabotah i arheologicheskikh raskopkah 1960 g. v rajone arhitekturnogo kompleksa Hodzhi Ahmeda Yasevi v g. Turkestane* [Report on scientific research and archaeological excavations in 1960 in the area of the architectural complex of Khoja Ahmed Yasevi in Turkestan] . Arhiv Respublikanskoj nauchno-restavracionnoj proizvodstvennoj masterskoj Ministerstva kul'tury Kaz SSR №3, s. 30-33.

Senigova T. N. (1977). Kul'tovye sooruzheniya okolo mavzoleya Hodzha Ahmeda Yasevi. Arheologicheskie issledovaniya v Otrare [Places of worship near the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. Archaeological research in Otrar]. Almaty: S. 46-58.

Senigova T.N. (1976). «Unikal'noe kul'tovoe sooruzhenie Aulie Kumchik-ata v rajone g. Turkestana» Proshloe Kazahstana po arheologicheskim istochnikam [“The unique religious building of Aulie Kumchik-ata in the region of Turkestan” The past of Kazakhstan according to archaeological sources]. – Alma-Ata: 105-106.

Nemceva N.B. (1961). Arheologicheskie raskopki u kompleksa Hodzha Ahmeda Yasevi (1958) [Archaeological excavations at the Khoja Ahmed Yasevi complex (1958)] //«Izvestiya AN Kazahskoj SSR», seriya ekonomiki, filosofii i prava, V. 1(15). s. 92-95.

Konstantinova V.V. (1950). Mecheti sela Atabaj [Mosques of the village of Atabay] //Izvestiya AN KazSSR. №4. s.194-198.

Koshim A.G., Sergeeva A.M., Saparov K.T., Berdibayeva S.K., Assylbekova A.A. (2020). Underground mosques of Mangystau as the objects of religious tourism. GeoJournal of Tourism and Geosites, 34(1), 33-41.

Eversman, E. (1840-1850). Estestvennaya istoriya Orenburgskogo kraya [Natural History of the Orenburg Region] //per. V.I. Dalya. V 3 ch. Ch. 1-2. Orenburg; Kazan': V Tip. Shtaba Otdel'nogo Orenburgskogo Korpusa; V Tip. Imperatorskogo Kazanskogo Universiteta, Ch. 1: 12, IV, 9 s.Ch. 2: 8, 296 s.

Sudiykuly K. (2002). Beket Ata [Beket Ata]. Almaty: Atameken» baspasy, 240 b.